

О. В. ЛЕОНОВА

УДК 930.1(477.63)

ОСОБЛИВОСТІ ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ПРОЦЕСУ В КАТЕРИНОСЛАВІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті здійснена спроба вивчення історіографічного процесу у регіональному вимірі на прикладі Катеринослава. Охарактеризовано особливості історико-культурного середовища, висвітлено проблеми формування регіональної історичної пам'яті й ідентичності, поширення і функціонування історичних знань серед громадськості, особливості складання професійного цеху істориків, утворення й діяльність історичних інституцій Катеринослава другої половини ХІХ – початку ХХ століть.

Ключові слова: історіографічний процес, історико-культурне середовище, історична пам'ять, історична ідентичність, історичні інституції, професійний цех істориків.

В статье сделана попытка изучения историографического процесса в региональном измерении на примере Екатеринослава. Охарактеризованы особенности историко-культурной среды, освещены проблемы формирования региональной исторической памяти и идентичности, распространение и функционирование исторических знаний среди общественности, особенности формирования профессионального цеха историков, образование и деятельность исторических институций Екатеринослава второй половины ХІХ – начала ХХ столетий.

Ключевые слова: историографический процесс, историко-культурная среда, историческая память, историческая идентичность, исторические институции, профессиональный цех историков.

The article deals with the investigation of historiographic process in the second of ХІХ – at the beginning of ХХ century in a regional view on the materials of Katerinoslav. Main attention is given to the problems of forming regional historical memory and identity, the dissemination of historical knowledge in society, the forming of professional environmental, the origin and work of historical institutions.

Key words: historiographic process, historical and cultural context, historical memory and identity, historical institutions, professional environmental, department of professional historians.

Розвиток вітчизняної історичної науки нерозривно пов'язаний з духовно-культурною ситуацією і є її специфічною невід'ємною складовою частиною [13, с.8]. Вивчення історіографічного процесу в контексті регіональних соціально-економічних, національно-демографічних, релігійних, духовно-культурних, ментальних особливостей не тільки розкриває локальні

тенденції розвитку історичної науки, а й відкриває шлях до розуміння специфіки механізмів і джерел становлення української історіографії в цілому.

Регіональні підходи до вивчення історичної науки поступово займають належне місце на вітчизняному просторі, що репрезентовано працями Т.М.Попової [24, 25], О.І.Журби [12-15], Я.В.Верменич [3, 4],

І.І.Колесник [22], спеціалізованою періодикою («Регіональна історія України» з 2007 року), проведенням конференцій з відповідної тематики.

На цьому фоні й представляється обґрунтованим вивчення історіографічного процесу в контексті регіонального духовно-інтелектуального простору Катеринослава другої половини XIX – початку XX століть.

Окремі сторони історико-культурного середовища Катеринослава висвітлені як у загальних монографіях [5, 21, 26], в яких досліджується минуле міста, так і у роботах, присвячених розвитку місцевої культури, діяльності істориків, інституціям історичної науки [2, 6, 12, 16, 27]. Проте проблематика, заявлена у темі даної статті, є майже не дослідженою. Бракує робіт, в яких би факти зародження й становлення історичної науки не просто констатувалися, а й вписувалися у регіональне духовно-культурне життя, зображалися як невід’ємна частина формування міського середовища. Дослідження, в яких актуалізовані проблеми взаємовпливу й взаємозв’язку історико-культурного середовища й історіографічного процесу поки що, на жаль, для української історичної науки є скоріше винятком, ніж правилом [13, 14, 25]. В основному історіографічний процес випикується в традиціях схеми національного відродження, а змістовно наповнюється біографіями найбільш відомих істориків. При цьому залишаються на маргінесі «менш визначні» процеси й «менш видатні історики», які представляли регіональне обличчя історіографії, дослідження якого дає можливість побачити історіографічний процес не як лінійне явище з чітко окресленими завданнями й наперед передбаченими результатами розвитку, а як явище багатовимірне, зі своїми колізіями розвитку, складнощами самоідентифікації й самопрезентації.

Метою даної статті є окреслення особливостей та характерних рис історіографічного процесу в Катеринославі у другій половині XIX – на початку XX ст.

Слід наголосити, що в контексті Катеринослава даного періоду більше слід вести мову про формування регіонального історико-культурного середовища, ніж про розгортання широкомасштабного історіографічного процесу, оскільки тут ще не було історичної науки університетського типу, як наприклад у Харкові й Одесі.

Джерелами для даного дослідження стали: матеріали місцевої преси («Екатеринославские губернские ведомости», «Екатеринославские епархиальные ведомости», «Екатеринославский юбилейный листок»); довідково-статистичні видання («Памятные книжки», «Екатеринославская губерния», «Приднепровье», «Весь Екатеринослав»); статути, періодичні видання культурних інституцій («Катеринославської вченої архівної комісії», «Просвіти»); наукові роботи катеринославських істориків.

Перетворення Катеринослава з незначного адміністративного центру на потужний промисловий осередок у другій половині XIX – початку XX ст., розпочате з 80-х років XIX ст., заторкнуло усі сфери міського життя, спричинивши у ньому якісні зміни [26]. Катеринослав цього часу – це молоде місто, яке почало «усвідомлювати й шукати» себе: як власні специфічні риси, так і атрибути, властиві крупним регіональним центрам, як наприклад, Харків й Одеса. Одним з напрямків на шляху цієї «самоідентифікації» стало створення міської історії, виникнення «історичного міфу» Катеринослава. Паралельно можемо вести мову про формування цеху професійних істориків та про виникнення й розгортання діяльності історичних інституцій. Перші кроки у цьому напрямку були зроблені церковними істориками Гавриїлом Розановим і Феодосієм Макаревським у 30-70-х роках XIX століття, роботи яких побудовані на ґрунтовній джерельній базі [12]. Процеси становлення та функціонування цеху професійних істориків безпосередньо відображені у діяльності катеринославських вчених. Адже наприкінці

XIX – на початку XX ст. місцева наукова спільнота була представлена вже значною кількістю дослідників минулого – Д. Дорошенко, В. Машуков, Я. Новицький, В. Пічета, В. Біднов, А. Синявський та Д. Яворницький [12].

Кінець XIX – початок XX ст. – це період суспільно-політичного піднесення в Російській імперії, а отже – активізації наукових та культурних сил. Не оминув цей процес і Катеринослав. У 1880-ті роки було створено багато об'єднань, більшість з яких існувала до 1914 р. [21]. У цих умовах відбувається становлення інституцій історичної науки у Катеринославі, до яких відносимо Наукове товариство (в рамках якого була створена історична секція) (1901 р.) і Катеринославська вчена архівна комісія (1903-1919), завдяки яким починається систематичне дослідження історії краю та з'являються фахові періодичні видання. Історичні сюжети були представлені також на сторінках довідкових видань Губернського статистичного комітету Катеринослава [1]. Поширення й популяризація історичних знань відбувалося завдяки діяльності системи земських музеїв, історико-красназничому музею імені О. Поля відкритому у 1902 р. Підготовка до проведення XIII Археологічного з'їзду у Катеринославі у 1905 р. викликала сплеск історичних зацікавлень громадськості у Катеринославі та активізацію місцевих наукових сил.

Катеринослав від моменту заснування був поліетнічним містом та характеризувався наявністю численних етнічних груп, найбільшими серед яких були росіяни, євреї та українці. Це має значення в контексті створення історії міста, адже кожна національна/етнічна група має власну історичну пам'ять, історичну свідомість, уявлення, стереотипи. При усіх проблемах взаємодії різних за віросповіданням і культурою етнічних груп, Катеринослав залишався переважно російським за мовою і культурою [26]. Офіційна версія, яка відводила ключову роль у заснуванні міста

діяльності імператриці Катерині II та Г. Потьомкіну, цілком вписувалася в рамки російського імперського дискурсу. Згідно цієї версії Катеринослав – російське місто за походженням, що звісно ж викликало супротив національно-орієнтованих сил й бажання довести помилковість цього твердження та протилежну йому українську приналежність міста. А отже необхідно було створити таку історію Катеринослава, яка б підтверджувала його українське походження й характер.

Зауважимо, що наприкінці XIX – на початку XX ст. у Катеринославі, як і в інших містах, у переписи до графи «українці» потрапляли дві групи осіб – представники інтелігенції, для яких обрання української ідентичності було свідомим кроком, та вихідці з сіл, розмовною мовою яких залишалась українська [26]. «Український проект» історії Катеринослава ґрунтувався на уявленнях про його січове походження й «козацький дух», а втілювався у збиранні романтично налаштованими красназничими та етнографами спогадів, народних легенд, пісень про козацькі часи.

Приводом для актуалізації історичної пам'яті суспільства й усвідомлення необхідності написання історії міста стало відзначення 100-річного ювілею Катеринослава у 1887 році та публікація «ЕЮЛ», редколегія якого закликала до збирання відомостей для створення загальної історії міста [10]. Слід підкреслити, що преса на той час була важливим комунікативним засобом, чи не єдиним джерелом отримання інформації для освіченого населення Катеринослава у кінці XIX – на початку XX ст.

На сторінках цього видання, що виходило у світ з 1 квітня по 1 червня 1887 р., публікуються різноманітні відомості з місцевої історії, які й відображали дві основні версії заснування Катеринослава, згадані вище. Наслідком створення цих проектів стало їх зіткнення на сторінках «ЕЮЛ» та започаткування дискусії з приводу виникнення Катеринослава, яка,

доповнившись різноманітними «варіаціями на тему» (відповідно до політичних, ідеологічних, наукових переконань, особистих інтересів її учасників) продовжується й до сьогодні як істориками, так і широким загалом. Творцями цих історій були як аматори краєзнавці, «любителі старовини», розвідки яких опубліковані на сторінках місцевої преси, так і історики, результатами праці яких стали фундаментальні дослідження з історії міста й регіону.

В результаті текстологічного аналізу газети була виявлена достатня кількість публікацій з історії, які свідчать про зацікавленість катеринославців історією свого міста, його походженням, процесами заселення і забудови Катеринослава, діяльністю видатних діячів краю. Також цікавими для жителів міста були народні легенди («предання»), сюжети з історії етнічних і релігійних меншин, з історії церкви і церковної «старовини», з історії Запорозжя. Слід підкреслити, що на сторінках «Листка» представлені не лише наративні (мемуари, спогади, автобіографії), а й документальні джерела (законодавчі акти, діловодна документація) [11].

Взагалі, «Екатеринославский юбилейный листок» можна назвати своєрідним центром краєзнавчих досліджень кінця 80-х рр. XIX ст.

Найяскравіший прояв функціонування української групи в Катеринославі – це діяльність «Просвіти», яка носила переважно освітньо-культурний характер [15]. Поширення історичних знань в національному дискурсі серед широкого загалу відбувалось через видавничу діяльність катеринославської «Просвіти». У 1912 р. почалось видання дешевих книжок для народу, наприклад, Д.І. Яворницького «Як жило славне низове запорозьке військо», Д. І. Дорошенка «З минулого Катеринославщини. Коротка історія краю та його заселення» [18].

«Просвіта» проводила популярні лекції і народні читання, серед яких були історичні

– «Про Запорозьку Січ», «Козачина до повстання Богдана Хмельницького», «Українська література на початку XIX ст.» та інші. Особливою увагою користувалися виступи істориків Д.І. Яворницького, Д.І. Дорошенка, А.С. Сиявського [19].

Бібліотечно-лекційна комісія окрім виконання своїх безпосередніх обов'язків «почала вивчати гуртом історію України» [17].

Аналіз довідково-статистичних видань («Памятные книжки», «Екатеринославская губерния», «Приднепровье», «Весь Екатеринослав») дозволив суттєво уточнити репертуар історичних зацікавлень катеринославців. Він складався з таких тем, як: історія Катеринослава та губернії, історія промисловості краю, життя та діяльність видатних діячів краю, історія Російської імперії, історії церковної та запорозької старовини [23].

У 1918 р. у Катеринославі в рамках новоствореного університету був відкритий історичний факультет. Для становлення й функціонування університетської історичної науки необхідні були висококваліфіковані кадри, яких у Катеринославі не знайшлося. До міста на запрошення Катеринославського університету прибували професори й асистенти [21, с.365]. На нашу думку, цей сюжет є достатньо показовим в контексті порівняння рівня історичної науки Катеринослава з іншими містами, наприклад, Харковом й Одесою.

Отже, можна зробити певні висновки. З другої половини XIX ст. у Катеринославі активно розгортаються процеси формування міського середовища, одним з елементів якого є формування відповідної ідентичності та створення історії міста. Паралельно із активізацією суспільного зацікавлення, актуалізацією історичної пам'яті формується і професійний цех істориків, відбувається становлення історичної науки. «Піком» процесу інституціоналізації історичної науки можна назвати відкриття історичного факультету в університеті Катеринослава. Свій внесок у поширення історичних знань

(а в окремих випадках, навіть, і їх примноження) серед широких верств суспільства зробили як розглянуті періодичні видання, так і катеринославська «Просвіта». Саме вони стали певною ланкою у взаємодії «наукової» і «популярної» складових гуманітарного історичного знання, відображуючи попит і пропозицію на «історичне». Зрозуміло, що у рамках даної статті були висвітлені лише окремі аспекти проблеми поширення й функціонування історичних знань у суспільстві. Сподіваюсь, подальше вивчення такої проблематики може створити підстави для більш глибокого розгляду регіональної історіографічної ситуації.

Бібліографічні посилання:

- Абросимова С.В. Історія Катеринослава на сторінках видань губернського статистичного комітету // Грані. – 2001. – № 3. – С. 9-12.
- Абросимова С.В. Д.І. Яворницький: творча спадщина вченого в культурно-громадському контексті кінця XIX - початку XX століття / С.В. Абросимова // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. – Вип. 2. – Д., 2001. – С. 106-122.
- Верменич Я. Регіональна історіографія: зміст і структура поняття // Історіографічні дослідження в Україні. Випуск 11. – К., 2002. – С. 253-254.
- Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні – К., 2003. – С. 54-55.
- Дніпропетровськ: минуле і сучасне / Авт. проекту Г.Ф. Губанова; кер. творч. кол. О.А. Куценко – Д.: Дніпрокнига, 2001. – 584 с.
- До 90 - річчя Катеринославської ученої архівної комісії (1903 - 1906). – Д., 1993. – 113 с.
- Екатеринославские губернские ведомости. – 1858. – № 1. – 48.
- Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1873.
- Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1872.
- Екатеринославский юбилейный листок. – № 1. – С. 2.
- Екатеринославский юбилейный листок. – № 1-25.
- Журба О.І. Архієпископ Гавриїл (Розанов В. Ф.) - історик і археограф Південної України // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15-17 листопада 1995 р.). – Харків: Авеста, 1995. – С. 308-313.
- Журба О.І. «Неісторіографічне» в формуванні регіональної історіографії Слобожанщини / О.І. Журба // Харківський історіографічний збірник. – Харків: Вид-во НУА, 2006. – Вип. 8. – С. 142.
- Журба О.І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції / О.І. Журба – Д., 2003. – 316 с.;
- Журба О.І. Сторінками історії катеринославської історії «Просвіти» // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. – Дніськ, 2001. – С. 133-153.
- Заруба В.М. З вірою в українську справу: Антін Степанович Синявський. – К., 1993. – 144 с.
- Звідомлення українського літературно-артистичного товариства «Просвіта» в Катеринославі за 1912 рік. – Катеринослав, 1913. – 49 с.
- Звідомлення українського літературно-артистичного товариства «Просвіта» в Катеринославі за 1911 рік. – Катеринослав, 1912. – 31 с.
- Звідомлення українського літературно-артистичного товариства «Просвіта» в Катеринославі за 1913 рік. – Катеринослав, 1914. – 87 с.
- Звідомлення українського літературно-артистичного товариства «Просвіта» в Катеринославі за 1914 рік. – Катеринослав, 1915. – 28 с.
- Історія міста Дніпропетровська. / За ред. А. Г. Болебуха – Д.: Грані, 2006. – 596 с.
- Колесник І.І. «Регіональне» як чинник формування української національної історіографії // Записки історичного факультету ОГУ. – О., 1995. – Вип. 1. – С. 66-80.
- Леонова О. В. Історичні сюжети на сторінках довідково-статистичних видань Катеринослава другої половини XIX – початку XX // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. Вип. 16. – № 1. – Д.: Вид-во ДНУ, 2008. – С. 228-235.
- Попова Т. Региональная историография: проблемы методологии // Библиотечно-дело и краеведение. Сб. науч. тр. / Редкол.: П.Т.Третьяков, А.А.Непомнящий, А.Р.Эмиров и др. – К., Симферополь, 2000. – Вип. 2 – С. 143-161.
- Попова Т. Региональная историография в лицах, проблемах, дисциплинах. Из истории Новороссийского университета. / Попова Т. – О.: Астропринт, 2007. – 536 с.
- Портнова Т. Миське середовище і модернізація: Катеринослав середини XIX – початку XX ст. / Т. Портнова – Д.: Інновація, 2008. – 104 с.
- Утешева Г.В. Проблема формування культурного обрису міст Півдня (за матеріалами Катеринослава) / Г.В. Утешева // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. – Вип. 1. – Д., 2001. – С. 121-128. – Історія міста Дніпропетровська. – Д.: Грані, 2006. – 596 с.
- Школьна О.Д. Висвітлення історії Подніпров'я на сторінках «Екатеринославського юбилейного листка» / Українська періодика: історія і сучасність. – Львів, 1997. – С. 35-37.